

KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR'IN YÛKSELİŐİ VE DÛŐÜŐÜ*

The Rise and Fall of Qadi Abd al-Jabbar

Yazan: Gabriel Said Reynolds **

Çeviren: Samet KARAHÛSEYİN ***

Öz

İslâm düşüncesini incelerken bazı yapısal zorluklara okuma ve anlamlandırma biçimlerindeki bozukluklar da eklenebilir. Düşünceyi meydana gelip geliştiği doğasından kopuk ele almak ne kadar eksikse, aniden ölüp yok olan bir nesne gibi algılamak da o denli yanlıştır. Düşüncenin tarihini sadece bir ekol veya şahsın etrafında düşünmek ne kadar yanlıysa, sadece bir devlete veya hanedana ithaf etmek de o derecede yanlıcıdır. Siyasi tarihin başarılarını düşüncenin tarihine yormak ne kadar bütünlükten uzak bir bakış açıysa, siyasi tarihin başarısızlıklarından ötürü düşünceyi mahkûm etmek de o kadar sorgulanmaya açıktır. Bu yaklaşımlar ışığında ele alınan Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezilî düşüncenin en önemli temsilcilerindendir.

Abstract

While investigating Islamic thought, the defects in the form of reading and interpretation can be added to some structural difficulties. The more deficient it is to consider thought out of the nature of its occurrence and development, the more wrong it is to perceive it as an object that suddenly dies and disappears. It is as wrong to dedicate the history of thought only to a state or dynasty as it is to think around a school or person. As far as it is to attribute the achievements of political history to the history of thought, to condemn thought for the failures of political history is also open to question. Qadi Abd al-Jabbar, handled in the light of these approaches, is one of the most important representatives of the thought of Mu'tazilite. He was one of

* Makalenin orijinal adı; "The Rise and Fall of Qadi Abd Al-Jabbar", International Journal of Middle East Studies 37/1 (2005), 3-18, DOI: 10.1017.S0020743805050026

** Yazar Gabriel Said Reynolds, Notre Dame Üniversitesi Teoloji Bölümünde Profesör olarak çalışmaktadır. e-mail: reynolds.53@nd.edu.

*** Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı. Res. Asst., Ordu University, Faculty of Theology, Department of Kalam and Islamic Sects. Ordu, Turkey/e-mail: s_karahuseyin@outlook.com, ORCID ID: 0000-0001-5614-9822.

***Çevirmenin notu: Makalenin özgün metninde özet bulunmamaktadır. Çeviride yer alan özet tarafımızca yazılmıştır. Ayrıca yazar çalışmasına kaynakça oluşturmadığından okuyucuya kolaylık olması açısından kaynakça oluşturulmuştur. Metin içinde zaman zaman * ile gösterilen dipnotlar ilgili cümleyi açıklayıcı veya tercih ettiğimiz çevirinin gerekçelerinin izahı sadedinde bilgi notları olup tamamen çevirmene aittir.

* Yazar makalede bazı tarihlendirmelerde hicrî takvimi kullanmakta bazen de buna başvurmamaktadır.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
12.10.2020	15.12.2020	30.12.2020

Kendisi Büveyhilerin sarayında etkin görevlerde bulunduğu gibi ekolünün düşünsel serüveninde başat isimlerdendir. Bu makale, kendisinin görüşlerini yansıtan eserlerini yazdığı serencamı siyasi ilişkiler üzerinden aydınlatmaya çalışmaktadır. Bu vesileyle hem Kâdi Abdülcebbar hem de Mu'tezile kelâm düşüncesi üzerindeki bazı soru işaretleri giderilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Kâdi Abdülcebbar üzerinden oluşan fikirler dünyasına farklı perspektifler sunulabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Büveyhi İktidarı, Kâdi Abdülcebbar, Sâhib b. Abbâd, Siyaset.

the leading names in the intellectual adventure of his school, as he had active duties in the palace of the Buyids. This article tries to shed light on the political relations that he wrote his works reflecting his views. On this occasion, it was tried to eliminate some question marks on the theological thought of Mu'tazilah and Qadi Abd al-Jabbar. Thus, different perspectives can be presented to the world of ideas formed through Qadi Abd al-Jabbar. **Key Words:** Mu'tazilah, The Rule of Buyids, Qadi Abd al-Jabbar, Sahib b. Abbad, Politics.

GİRİŞ

Bilgi azlığı bir biyografi yazımında zorluk çıkarabilir. Bilgi bolluğu da aynı şeye yol açabilir. Perspektifler çoğaldıkça, bir konu bazen daha da netleşir; bazen de daha karmaşık hale gelir. Mesela İslâm araştırmalarında, Hz. Muhammed, Hasan el-Basrî ve Gazzâlî gibi merkezî tarihî şahsiyetlere dair ne kadar fazla kaynak ortaya çıkarılırsa, o kadar fazla sayıda bilgin de onların biyografileri hususunda anlaşmazlığa düşmektedir. Bunun aksine biyografileri henüz müstakil bir çalışmanın ilgisini çekmemiş fakat daha büyük meselelerdeki rolleri çalışılmış olan ikinci derece tarihî şahsiyetler genellikle yanıltıcı bir basitlikle tasvir edilmektedir. Bu durumda araştırmacılar en tutarlı ve yalın biyografiye sadık kalma eğilimini taşımakta ve eldeki meseleye geçiş yapmaktadırlar. Ancak böyle bir tutarlılık ve basitlik çoğu zaman kaynaklarda bulunmamaktadır.

Bu makale tam da böyle bir vakaya odaklanıyor: Mu'tezilî Kâdi Abdülcebbar'ın (öl. 415/1025)* biyografisine. Çağdaş araştırmacılar Abdülcebbar'ı, en büyük başarısı ekolünün [mezhebinin] oldukça üretken mensuplarının görüşlerinin envanterini çıkaran, kendini kelâm ilmine ve Mu'tezilî doktrine adanmış sistematik bir kelâmcı olarak tasvir etmektedir. J. Peters'in ifadesiyle, "O hakiki ve

tastamam bir Mu'teziliydi, ekolünün tarihini ve fikirlerini biliyordu ve önceki yüzyıllarda onun büyük selefleri tarafından geliştirilen Mu'tezili fikirlerin büyük "derleyicisi" olmuştu."¹ Başka araştırmacılar ise Abdülcebbâr'ın şahsî dindarlığı üzerine yorum yaparlar. G. Monnot onu "titiz ruha sahip biri" olarak nitelendirir.² Böylece Abdülcebbâr, çağdaş bilimde çalışkan bir kelâmcı ve dindar bir Müslüman olarak tasvir edilir.³ Ancak bir kimse Abdülcebbâr'ın hayatıyla ilgili kaynaklara ne kadar bakarsa bu tasvirin kesin olmadığı hissine daha fazla kapılıyor. Bilhassa bir konu, tamamen yanıltıcı olduğunu göstermektedir.

Vezir es-Sâhib İsmail İbn Abbâd et-Talekânî'nin 995'teki ölümünden sonra meydana gelen olaylara atıfta bulunmak istiyorum. Abdülcebbâr'ın kendisini Rey'deki baş kadılık (*Kâdî'l-Kudât*) görevine atayan kişinin ta kendisi olan İbn Abbâd için merhamet ifadesini (*terahhüm*)⁴ kullanmayı reddettiği aktarılır.

¹ J. R. T. M. Peters, *God's Created Speech* (Leiden: E. J. Brill, 1976), 14.

² G. Monnot, *Penseurs musulmans et religions iraniennes* (Paris: J. Vrin, 1974), 17; krs. Abdülkerim Osman, *Qadi al-qudat* (Beyrut: Darü'l-Arabiyye, 1967), 28 ss.

³ Modern biyografiler arasında en detaylı olanı, Osman'ın *Qadi al-qudat*'dır. W. Madelung tarafından yazılan kısa bir makale olarak (W. Madelung, "Abdülcebbâr", *Encyclopedia Iranica*, ed. Ehsan Yarshater (London: Routledge, 1982-), 1: 116-18), S. M. Stern'in çalışmasının güncellenmiş olmasına rağmen S. M. Stern, *Encyclopedia of Islam*, yeni ed. (buradan sonra, *Encyclopedia of Islamica* 2) (Leiden: E. J. Brill, 1954), 11/1: 59-60. Aynı zamanda Peters'in birinci bölümüne bk. *God's Created Speech*. Ve öncelikli olarak Osman'ın çalışmasına dayanan Monnot, in *Penseurs musulmans*.

⁴ "Rahmetullahi aleyhî" (Allah ona rahmet eylesin) veya benzer bir hayırlı ifade.

* Burada yazar, (*terahhüm*) diye ifade ettiği *rahmet dileme* kelimesiyle aslında merhamet beyanı geleneğini (ölenin arkasından "Allah rahmet eylesin" niyazını) ve Abdülcebbâr'ın katılmadığı öne sürülen cenaze namazını kastetmiş olmalıdır. Kaynaklardaki rivayetler ışığında kısaca zikredecek olursak; uzun yıllar Müeyyidü'd-Devle'nin danışmanlığını yapan, döneminde Mu'tezili bilginlerin sarayda itibarının artmasına katkıda bulunan, Kâdî Abdülcebbâr'ın göreve getirilmesinde hem ciddi etkisi bulunan hem de ders arkadaşı olan Sâhib b. Abbâd 385/995 yılında vefat eder. Rivayetlere göre, Kâdî bu cenaze namazına katılmaz. Bu durum başta saray ricâli olmak üzere büyük bir kesim tarafından tepki alır. Bunun üzerine Fahrü'd-Devle hem bu durumu hem de Kâdî'nin mal varlığı üzerine yapılan dedikoduları da dikkate alarak kendisini görevden alır, malını müsâdere eder ve hapse atar. Serbest kalması için de yüklü miktarda fidiye istenir. Bu olayın muhtemelen başka sebepleri de vardır. Bazı kaynaklar Kâdî Abdülcebbâr'ın Sâhib b. Abbâd'ın cenazesine

Bunun üzerine anlaşılan o ki, Abdülcebbâr'ın bu saygısızlığından dolayı Büveyhî hükümdarı Fahrü'd-Devle (öl. 997) Abdülcebbâr'ı görevinden aldı ve serbest kalması için yüksek bir tazminat isteyerek onu hapse attırdı.*

Abdülcebbâr'ın hareketi, garip bir şekilde dindar bir kelâmcıya yakışmayan ve İbn Abbâd'la yaşadığı iddia edilen yakın ilişkiye de aykırı bir davranış olarak görünüyor. Bundan dolayı araştırmacılar bu olayı Abdülcebbâr'ın karakteriyle bağdaştırmak için çeşitli yollar bulmuşlardır. Örneğin, W. Madelung, *terahhüm* olayının hiç gerçekleşmemiş olabileceğini; bunun “muhalif kaynakların üretimi” olabileceğini ileri sürmektedir.⁵ Monnot ise, olayın gerçekleştiğini fakat Abdülcebbâr'ın dinî duyarlılıklarından kaynaklandığını savunmaktadır.⁶ Aslında İbn Abbâd'ın dinî şeriata uyma konusunda pek de gayretli olmadığı bilinir. O, eşcinsellik, açgözlülük ve ahlaksızlık gibi kötü bir üne sahipti. Böyle okunduğunda Abdülcebbâr'ın İbn Abbâd'a dua etmeyi reddetmesi, saygınlığını koruma pahasına işinden istifa etmeye hazır, asil ve ilkelerine bağlı dindar birinin davranışydı. Bu arada G. Hourani, kaynaklarda bunun herhangi bir işareti olmamasına rağmen, Abdülcebbâr'ın

katılmamasını itikâdi argümanlarla desteklemeye çalışmaktadır. Abbâd'ın son dönemlerinde ciddi anlamda gayr-i meşru işlerle uğraştığı, günaha daldığı ve muhtemelen tevbe etmeyip fâsık bir şekilde öldüğü için Mu'tezilî doktrinin hükmüne göre cenaze namazının kılınması uygun olmamış, Kâdi Abdülcebbâr da kendince bunu uygulamıştır. Bilinen bir şey var ki bu durum halk ve saray tarafından hoş karşılanmamıştır. Biz çeviri boyunca *tarahhum* kavramını fikir-hadise irtibatını da gözetererek en genel anlamda “terahhüm” “merhamet beyanı/rahmet dileme” şeklinde ifade edeceğiz. Ancak bu kelime bağlam açısından “cenaze namazına katılmama” şeklinde de ifade edilebilir. Olayın aktarıldığı kaynaklara bakmak için; Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 9: 111; Abdülfettah Lâşin, *Belâgatü'l-Kur'an fi âsâri'l-Kâdi Abdülcebbâr*, 52-54; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-Selâm-Târihu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 12: 414-416; Ebû Sa'd el-Beyhakî Hâkim el-Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1393/1974), 365-369; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî ez-Zehebî, *Siyeru â'lâ mi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 17: 244.

⁵ Madelung, “Abdülcebbâr”, 1: 117.

⁶ Monnot, *Penseurs musulmans*, 17.

daha sonra *kâdi'l-kudâtlik* görevine geri getirildiğine dikkat çekmektedir.⁷

O halde *terahhüm* olayı Abdülcebbâr'ın biyografisine karıştırılmaması ve karakterinin lekelenmemesi için savuşturulması gereken bir şeydir. Bu makalede bu olayın bir sorun değil bir fırsat olduğunu öneriyorum: Bu Abdülcebbâr'ın daha karmaşık olmakla birlikte daha mütekâmil bir biyografisine açılan bir penceredir. Bunu gerçekleştirmek üzere Abdülcebbâr'ın hayatını ve karakterine dair İslâmî kaynaklardan bilinenleri kritik edeceğim. Daha sonra bilhassa *terahhüm* olayı ve Abdülcebbâr'ın otorite kaybı ile ilgili spesifik soruya döneceğim. Sonunda Abdülcebbâr'ın kariyerinin *kelâm* kadar siyasetle de dikkat çektiği ortaya çıkacaktır.

İslâmî Kaynaklarda Abdülcebbâr

Abdülcebbâr ibn Ahmed ibn el-Halil ibn Abdullah el-Kâdi Ebu'l-Hasan el-Hemedânî el-Esedâbâdi⁸ Batı İran'da yer alan, Hemedân'ın güneybatısında Bağdat yolu üzerinde küçük bir şehir olan Esedabad'dan geldi.⁹ Büyük ihtimalle o, kendi halinde imkânları olan bir ailenin çocuğu olarak 930'lu yılların başlarında dünyaya geldi.¹⁰

⁷ H. G. Hourani, *Islamic Rationalism: The Ethics of 'Abd al-Jabbar* (Oxford: Clarendon Press, 1971), 6-7.

⁸ Tâcüddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şafiiyyetü'l-kübrâ* (Kahire: Matbaatü İsa el-Halebi, 1964-76), 5: 97. Adı ve soyu hakkında bibliyografik kaynaklardaki farklılıklar için, bk. Peters, *God's Created Speech*, 8, ss. 23, 24.

⁹ İbn Havkal (öl. 973 sonrası) Esedâbâd şehrini, cami ve pazarlara sahip olan, kenar mahallelerinde bal üretimi yapan çiftçilerin olduğu canlı bir şehir olarak nitelendiriyor. Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasibi el-Bağdâdi

İbn Havkal, *Kitabu Suratü'l-ard* (Leiden: E. J. Brill, 1938), 358-59. Ayrıca bk. G. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate* (London: Frank Cass, 1966), 196.

¹⁰ Hem Zehebî hem de İbnü'l-Esir, es-Safedi'nin (öl. 1363; İbnü'l-Esir'e veya onun da bilgisine temel teşkil eden muteber bir kaynağa dayanarak) Abdülcebbâr'ın 90 yılın üzerinde yaşadığını bildirmektedir. Böylece doğum tarihi 325/937 olarak, ölüm tarihi olan 415/1025'den itibaren geriye sayılarak hesaplanır. Bk. Zehebî, *Siyeru â'lâ min nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 28/17: 245; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 11/8: 142; Selahaddin es-Safedi, *el-Vâfi bi'l-vefayât* (Stuttgart: Franz Steiner, 1988), 18: 31. Krş. Zehebî, *Tarihü'l-İslam* (Beyrut: Darü'l-Kitabü'l Arabî, 1988-), yılları. 401-20: 376.

Osman, Abdülcebbâr'ın doğum yılının 320/932 olduğunu, 333/944'te ölen Muhammed İbn Ahmed ez-Zi'bâki el-Basri'yle, Abdülcebbâr'ın olgunluğa ulaştığı yıllarda çalıştığını kısmen Hatib el-Bağdâdi'nin bildirdiği ortaya çıkıyor.

Ebû Hayyân el-Tevhidî (öl. 1023) Abdülcebbâr'ı bir köylünün (*fellâh*) oğlu olarak tanıtmaktadır.¹¹ Ancak bu mütevazı başlangıçlardan sonra Abdülcebbâr müellif, fâkih ve kelâmcı olarak önemli kariyerlere ulaştı. Zehebî (öl. 748/1348) onu *allâme mütekellim* (seçkin kelâmcı) ve *min kibâri's-Şâfi'iyye* (büyük Şafîi fakihlerinden) biri olarak adlandırır.¹² Aslında bunlar Abdülcebbâr'ın kelâmî mezhebine ideolojik olarak karşı çıkan bir âlimden methiye sözcükleridir.¹³ Mu'tezile'ye daha yakın bir biyografi müellifi olan el-Hâkim Ebû Sa'd el-Beyhakî el-Cişumî* (veya el-Cüşemî öl. 1150), "Onun faziletini ve ilimdeki yüksek mevkiini hakkında ifade edemiyorum" demektedir.¹⁴

Bununla birlikte Zehebî ve Cişumî'nin övgülerinin karşısında *Mesâlibü'l-Vezîrayn*'ında (ya da *Ahlâku'l-Vezîrayn*) Abdülcebbâr'ı, Sâhib b. Abbâd'ın (ğulam) uşağı, vicdan yoksunu rüşvet yiyen bir saray görevlisi olarak niteleyen Tevhidî'nin münakaşası durmaktadır.¹⁵ Tevhidî, Abdülcebbâr'ı yolsuzluk, açgözlülük, aptallık ve eşcinsellik gibi şeylerle suçladığı *el-İmtâ ve'l-Muânese*'sinde, ona

Bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 23; Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdât* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 14/11: 114.

¹¹ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî, *el-İmtâ ve'l-muânese* (Kahire: Matbaatü Lecnatü't-Te'lif, 1939), 3/1: 141. Tevhidî'yi okuduğunu bildiren İbn Hacer, Abdülcebbâr'ın babasını bir *hallâç* (*yün taraklayan*) olarak adlandırıyor. Bk. Ebu'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisanü'l-Mizân* (Haydarabad: Matbaatü Meclisü Dairatü'l-Ma'arif, 1329-31), 6/3: 386; Osman, *Qadi al-qudat*, 29.

¹² Zehebî, *Siyer*, 17: 245.

¹³ Zehebî daha sonra Mu'tezile'yi, "bunlar berbat görüşlerle onun tarafından eğitilmiş insanlar" diyerek anlatıyor. "Agy. 17: 245.

* Yazar Reynolds, makalesinde "al-Jishumi" şeklinde kullanmaktadır. Bu kullanıma katılmadığımızı belirterek yazarın tercihine saygı açısından çeviri esnasında bundan böyle "Cişumî" şeklinde devam edilecektir.

¹⁴ Ebû Sa'd el-Beyhakî el-Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil* (Tunus: Darü't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1393/1974), 365. (Cişumî'nin bu baskıdaki çalışması Mu'tezile'nin onbirinci *tabakasıyla* başlıyor, (sonra) Ebu'l Kâsım Kâ'bî el-Belhî'nin (öl. 931) *Makâlâtı*, Eş'ari'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*'i ve Abdülcebbâr'ın *Fadlû'l-İ'tizâl*'i ile devam ediyor. İbnü'l Murtâzâ'nın *Tabakâtü'l-Mu'tezile*'sine farklı bir versiyon olarak bk. (Beyrut: el-Matbaatü'l Katolikiyye, 1961), 112. Krş. Sübkî'nin Abdülcebbâr ile ilgili, "Mu'tezile onu "Kâdî'l-Kudât" [*baş kadı*] olarak adlandırmaktadır. "Bu isim ondan başkasına verilmemiştir. Hiç kimseye bu şekilde hitap edilmemiştir" şeklindeki yorumları için de krş. Sübkî, *Tabakât*, 5: 97.

¹⁵ Tevhidî, *Mesâlibü'l-Vezîrayn* (Dimeşk: Darü'l-Fikr, 1961), 66 ss.

karşı daha aşağı kalmayan düşmanlık sergilemektedir.¹⁶ Kısmen Tevhîdî'ye dayanan İbn Hacer el-Askalânî (öl. 1449) Abdülcebbâr'ı Mu'tezile'nin aşırı gidenlerinden (gulât) biri olarak nitelendirmek suretiyle eleştirir.¹⁷ Şu sözleriyle şöyle devam eder: "Abdülcebbâr o kadar çok servet kazandı ki sahip olduklarının ölçüsü itibariyle Kârûn'u andırmaya başladı". Yine de o, içerisi çürümeye yüz tutmuş,¹⁸ çok az şeyini anladığı nefret dolu bir öğretiyi ayakta tuttu. Böylece o, *Kelâm*'in ve ehlinin kötü ününe yerleşti ve uzun süre yaşadı.¹⁹

Bu nedenle kaynaklarda Abdülcebbâr'ın kişiliği üzerine şiddetli bir ihtilaf bulunmaktadır. Kaynakların üzerinde birleştikleri şey, Kâdî'nin hayatının sadece daha üstün körü ayrıntılarına dairdir. Örneğin Abdülcebbâr memleketinden ayrıldıktan sonra Hemedân'ın kuzeydoğusundaki bir şehir olan Kazvin'e ilim tdrisi için gittiği hakkında ittifak edilir.²⁰ (Buna göre) 950 yılında (989'da yeniden ifa edeceği) hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'ye gitti.²¹ Hacdân sonra çalışmalarını (951'de) Hemedân'da ve (956'da) İsfahân'da sürdürdü.²²

Bu dönemde Abdülcebbâr, *kelâm*'da bir Eş'arî idi fakat öncelikli ilgisi *fık'h*'a idi. Bu durum Abdülcebbâr'ın Basra'ya yaklaşık 958'de gelmesinden sonra değişecektir. Mu'tezilî düşüncenin anavatanı olan

¹⁶ Aynı yazar, *el-İmtâ' ve'l-mu'ânese*, 1: 141-42.

¹⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3: 386.

¹⁸ "Gizlenmiş ayrık otları". Agy. 3: 386. Krş. Tevhîdî, *el-İmtâ ve'l-mu'ânese*, 1: 141-42; Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab* (Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsî'l-Arabî, 1418/1997), 18/14: 221.

¹⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3: 386.

²⁰ Madelung, "Abdülcebbâr", 1: 116; Monnot, *Penseurs musulmans*, 13. Erken dönemlerinde Zübeyr İbn Abdü'l-Vâhid el-Esedâbâdî (öl. 958/9) ve Ebü el-Hasan İbn Seleme el-Kattân (öl. 956/7)'in gözetiminde çalıştı. Her ikisi de Zehebî tarafından Abdülcebbâr'ın hadis kaynağı olarak isimlendiriliyor (*Siyer*, 17: 244; *Târîhu'l-İslâm*, yıllar. 401-20: 376), Sübkî (*Tabakât*, 5: 97) ve Hatîb el-Bağdâdî, (*Târîhu Bağdât*, 11: 114). Ayrıca bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 23.

²¹ Osman, *Qadi al-qudat*, 26.

²² Abdülcebbâr Hemedân'da, Ebü Muhammed Abdürrahmân el-Cellâb'dan (veya Hallâb'dan, öl. 954) ve İsfahân'da Abdullah İbn Cafer el-İsfehânî'den hadisler aldı (d. 958). Zehebî, *Siyer*, 17: 244; aynı yazar, *Târîhu'l-İslâm*, 401-20: 376; Sübkî, *Tabakât*, 5: 97; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, 11: 114; İbnü'l Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 109. Ayrıca bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 24.

Basra, erken dönem Abbâsiler'in siyasî Mu'tezililiğinin sona ermesinden sonra uzun bir süre Mu'tezile kelâm ekolü için önemli bir merkez olmaya devam etti. Abdülcebbâr'ın Mu'tezilî hocaları arasında Ebû Bekir el-Enbarî de vardı.²³ Bununla birlikte üzerinde en büyük etkiyi yapan kişi Ebû İshâk İbrahim İbn el-Ayyâş (öl. 996)'tı.²⁴ İbnü'l-Murtazâ, Abdülcebbâr'ın hocası İbn Ayyâş'ı şu sözlerle tanıttığını kaydeder: "O ilim tahsil ettiğimiz ilk kişiydi. O dindarlık, zühd ve ilim bakımından büyük bir mertebeye ulaşmıştı".²⁵ Zira bu dönem Abdülcebbâr'ın Mu'tezile'ye hararetli bir dönüş yaptığı dönemdi.²⁶

Abdülcebbâr'ın Mu'tezile'ye dönmesi, bilhassa elli yıl kadar önce Ahmed İbn Hanbel (öl. 855) tarafından ünlenmiş olan, ezelden belirlenmiş takdire/kadere uyma fikrini ve lafızcı yaklaşımı Mu'tezile'ye tercih eden Eş'arî'nin meşhur dönüşüne karşıtlık oluşturması hayat hikâyesinin ilgi çekici bir yönüdür. Abdülcebbâr (Eş'arî'nin) aksine, Mu'tezile'nin tevhid ve adaleti için, Eş'arî'nin lafızcılığını ve önceden belirlenmişlik fikrini terk etti.²⁷ Fakat Abdülcebbâr'ın dönüşü her şeyden önce *fıkhtan* ziyade *kelâm* lehinde bir karardı. Cişumî, Kâdi'yı "O *fıkhta* zirvelere ulaştı. Bundan dolayı önünde seçenekleri vardı, fakat günlerini *kelâm* ile doldurdu" diyerek tasvir etmektedir. O, "Fıkıhla uğraşanların dünyalık amaçların peşinde olduğunu ancak kelâmın en yüce olan Allah'tan başka bir hedefi olmadığını" söyledi.²⁸

²³ Madelung, "Abdülcebbâr," 116; Osman, *Qadi al-qudat*, 24.

²⁴ Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 365-66.

²⁵ İbnü'l Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 107. İbn Ayyâş, Cübbâiler'in ekolünü takip etti. Onun yazdıklarından bazılarını Abdülcebbâr *el-Muğni* adlı eserinde kayıt altına aldı. Bk. F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (Leiden: E. J. Brill, 1967-2000), 12/1: 624; Madelung, "Abdülcebbâr," 117; Osman, *Qadi al-qudat*, 24, 48.

²⁶ "Abdülcebbâr kariyerinin başlarında (*kelâm*'da) Eş'arî mezhebini, (*fıkıh*'ta) Şafîliği takip etti. Ancak âlimlerin meclislerine katıldığında, onları gözlemledi, tartıştı ve doğruyu buldu. Bu yüzden ona bağlandı. İbnü'l Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 112.

²⁷ Osman, Abdülcebbâr'ın mezhebî dönüşünün, o yirmi dört yaşındayken 346 yılında gerçekleştiğini tahmin ediyor. Bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 43.

²⁸ Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 367; İbnü'l Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 113. Ayrıca Şafîi kronikçi İbn Kâdi Şühbe'nin Abdülcebbâr'ın hem bir *mütekellim* hem de bir *fakih* olarak çifte kabiliyeti üzerine yaptığı yorumlarına bk. İbn Kâdi

Mâhir ve hırslı bir kelâm talebesi olan Abdülcebbâr, kısa bir süre sonra Basra Mu'tezile ekolünün lideri Ebû Abdullah el-Basrî'den ilim tahsil etmek üzere Bağdat'a gitti.²⁹ El-Basrî'ye bağlanması, ameli mezhebini hocasınınki ile değiştirmeyi isteyecek kadar yeterince güçlüydü.³⁰ Ayrıca Bağdat'ta, teşbihe açık Kur'ân ayetlerinin bir tefsiri niteliğinde olan *Müteşâbihu'l-Kur'ân* adlı eseri de dâhil birçok eserini yazmaya da başladı. Kısa süre sonra (yaklaşık 970) Abdülcebbâr, Mu'tezile için önemli bir merkez olan Ramâhürmüz'de bulunur.³¹ Orada (Tevhîd ve Adalet fikirleri üzerine topladığı) devasa kelâm eseri olan *el-Muğni fî ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*'i yazmaya başladı.³² Nihayetinde 980'de (o zamana kadar Rey'e gelmişti) bu büyük çalışması tamamlandığında, Abdülcebbâr Vezir İbn Abbâd'a bir nüshasını gönderdi.³³ Sonra Abbâd resmî bir methiye ile cevap verdi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adına, Allah kâdi'l-kudât'a lütfunu ihsan eylesin. Ona (*kâdi'l-kudât*)'a ihsanını bolca lütfetsin.

Şühbe, *Tabakâtü'l-Fukahâtü's-Şafiiyye* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 14/1: 184.

²⁹ El-Basrî üzerine, bakınız J. Van Ess, "Ebû Abdullah el-Basrî," *Encyclopedia of Islamica* 2, S:12-14; İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, ed. Teceddüd (Tahran: Dârü'l-Mâsira, 1988), 222.

³⁰ "Abdülcebbâr'a "bu ilmin her müçtehidî isabetlidir. Ben bir Hanefiyim, bu yüzden sen de Şâfi'nin ashabından oluver" diyen Ebû Abdullah [el-Basrî] ile Ebû Hanife'nin *fikhını* okumak istedi. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 112. Bu naklin tahrif edildiği yeri krş. Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 367.

Nerede ve ne noktalarda olduğu belirsiz olmasına rağmen Abdülcebbâr, birçok hocadan hadis okudu ve öğrendi. (Bu konuda) Hatîb el-Bağdâdî şu hocaların isimlerini ekler: el-Kâsım İbn Ebî Sâlih el-Hemedânî, Muhammed İbn Ahmed el-Basrî, Muhammed İbn Abdullah Akhî es-Sâvî, ve Muhammed İbn Abdullah er-Ramâhürmüzî, ki o (Ramâhürmüz'da) mescidinde Abdülcebbâr'ın eğitim gördüğü, Cübbâi'nin önemli bir öğrencisi ve Eş'arî'nin muhalifi olan Ebû Muhammed Abdullah İbn Abbas er-Ramâhürmüzî'nin oğludur. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihü Bağdât*, 11: 114. Ayrıca bk. J. Van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin: Walter de Gruyter, 1991-97), 6/4: 247; Osman, *Qadi al-qudat*, 48.

³¹ Osman, 360/970'lerde Abdülcebbâr'ın Mu'tezilî Ebu'l Abbas İbn Rızk ile Bağdat'ta birlikte çalıştığı İbn Abbâd'ın onu Rey'e çağırıldığı Ramâhürmüz arasında seyahat ettiğini iddia ediyor. Bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 25.

³² Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 366.

³³ Abdülcebbâr'ın oluşturduğu mektubun metni, Kâdi Abdülmelik İbn Ahmed el-Kazvîni (öl. 1140) tarafından kaydedildi. *Ravdatü'l-Bâliğâ*'sında 148, Darü'l-Kütübî'l-Misriyye, folyo. 18-19. Bk. Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 369, n. 26.

Çünkü o, müvahhidler için bir hazine ve mülhidler için ise elem olan kitabı *el-Muğni*'yi tamamladı.³⁴

Yine de başlangıçtaki başarılarından sonra bile Abdülcebbâr bir süre mütevazı derecede varlıklı bir adam olmaya devam etti. Bu durumu Tarihçi Safedî (öl. 1363), bir gün Abdülcebbâr'ın ağır bir hastalığın tedavisi için nasıl merhem satın aldığıyla ilişkilendirir. Öyle ki hastalığı ilerleyince merhemle (merhem satın alarak) kendini tedavi etmek ile onu [geceleri ilmî faaliyetlerinde kullanmak üzere] gazyâğı olarak kullanıp ilmî çalışmalarına devam etme arasında tercih yapmak zorunda kaldı. O, çalışmayı seçti.³⁵

Öyleyse gazyâğı bile alamayacak durumda olan Abdülcebbâr, nasıl olur da İbn Hacer'in Kârûn'la karşılaştırabileceği kadar zengin bir adam haline gelir? Başarısının bir kısmı açık bir şekilde âlim olarak artan nüfuzundan dolayıydı. Cişumî şöyle diyor:

Yaşlandıkça sesinin ulaşması ve konumunun büyüklüğü ile memleketi kitapları ve talebeleriyle dolduruncaya dek öğretmeye ve yazdırmaya kararlıydı. Mu'tezile içerisinde onların itirazsız şeyhleri ve âlimleri oluncaya dek bir yetkinliğe sahip oldu. Kitapları ve risâlelerine kendisinden önce gelen mezhebin imamlarının eserlerinin yerini alacak kadar itimat edildi. Onun şöhretinin abartılı bir tanımlamaya ihtiyacı yoktur.³⁶

Ancak Abdülcebbâr, iyi bir âlim ve hoca olarak ün kazanmış olsa da aynı zamanda doğru konumlarda olan arkadaşlar edindi. Safedî'ye göre, ona Rey'deki *kâdi'l-kudât*lık makâmını kazandıran aslında sadece Abdülcebbâr'ın yazdığı ve öğrettikleri değildi. Bilakis onun kurmuş olduğu iyi bir bağlantıydı. Aynı zamanda Vezir Sâhib İbn Abbâd'ın da hocası olan üstadı Ebû Abdullah el-Basrî durumu hazırladı. Tertiplenen anlaşmaya göre:³⁷

³⁴ Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 369-70.

³⁵ Safedî, *el-Vâfi*, 18: 33.

³⁶ Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 365. Krş. İbnü'l Murtazâ, *Tabakâtü'l Mu'tezile*, 11: 114.

³⁷ El-Basrî ve İbn Abbâd'ın aynı mezhebin, Zeydî Şiiliğin, müntesibi olarak bir araya gelmeleri mümkündür: J. Kraemer Basrî'yi bir Zeydî olarak tanımlıyor (ancak herhangi bir atıfta bulunmaksızın): J. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam* (Leiden: E. J. Brill, 1992), 178. Van Ess, soruyu açıkça irdelemiyor, ancak el-Basrî'nin Zeydî olmadığını, Zeydiyye'ye yakınlığını siyasi

Es-Sâhib (İbn Abbâd), hocası Ebû Abdullah el-Basrî'den, onun bilgisi ve idaresiyle halkı mezhebine (Mu'tezile'ye) çağırarak bir adam göndermesini rica etti. (Ebû Abdullah) ona kusursuz hitabeti ve hafızası olan Ebû İshâk en-Nâsibî'yi³⁸ gönderdi. Fakat Nâsibî uygunsuz davranışlarından dolayı Sâhib için kabul görülebilir biri değildi. Sâhib, onu kabul etmediğinden bunun karşılığını verme hususunda ketum davrandı. Bir gün Nâsibî onunla yemek yerken ve kendisi de (Nâsibî) peynir tıktığı esnada, Sâhib; “çok fazla peynir yemeyin, zira fazlası akla zarar verir” dedi. Nâsibî de cevaben; “masanızda yemek yiyen insanları azarlamayın” dedi. Artık bu cevap Sâhib için can sıkıcıydı. Bu yüzden (Nâsibî)'ye kendisinden ayrılmasını emrederek beş yüz dinar, giysiler ve bir sandıkla birlikte gönderdi. Bu olayın ardından Sâhib, hocası Ebû Abdullah'a şöyle yazdı: “Bana, insanları bilgi ve davranışlarıyla tahrik etmekten ziyade zekâsıyla insanlara yol gösterecek bir adam göndermeni istiyorum”. Ebû Abdullah ona Abdülcebbâr'ı gönderdi. Sâhib, Abdülcebbâr'ın

gayelerle kabul ettiğini imâ ediyor: bk., J. Van Ess, “Ebû Abdullah el-Basrî”, 13. Bence İbn Abbâd'ın Zeydî olduğuna yönelik daha doyurucu kanıtlar vardır, en dikkat çeken kendisine de atfedilen *Kitâbü'z-Zeydiyye* adlı eserdir. (Hatta İmamî-Şii Şeyh el-Müfid (öl. 1022) bu kitabına cevap yazdı ve bunun bir Zeydîlik savunusu olduğunu ileri sürdü. Osman, *Qadi al-qudat*, 35. İbnü'l Hacer de İbn Abbâd'ın bir Zeydî olduğunu düşünmektedir. (1: 414). Ayrıca bk. İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, 150; C. Pellat, “es-Sâhib İbn Abbâd,” içinde *Abbasid Belles-Lettres* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 102, 104; Cahen, “İbn Abbâd”, *Encyclopedia of Islamica* 2, 672; Peters, *God's Created Speech*, 7.

İbn Abbâd'ın Zeydî arka planı, Mu'tezile ve Zeydiyye arasındaki yakın ilişki hakkındaki bilinenlerle uyumaktadır. Zeydî-Mu'tezilî bağlantı, Abdülcebbâr'ın üzerine bir şerh yazdığı eserlerden biri olan Ebû Ali İbn Hallâd el-Basrî'nin (öl. 961) *el-Usûlü'l-Hamse* adlı eserinin aynısının Zeydî İmam en-Nâtık bi's-Şâhid Ebû Talib Yahya İbnü'l-Hüseyin (öl. 1033) tarafından da şerh edilmesinde görülmektedir. Leiden'de mevcuttur ms. Or. 2949. Bk. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur* (Leiden: E. J. Brill, 1937-42), S1: 343, 624. Not: Fakat Abdülcebbâr'ın çalışması günümüze ulaşmamıştır. Kendisine nispet edilen *Şerhu'l Usûlü'l-Hamse*'nin nüshası (ed. Abdülkerim Osman [Kahire: Mekâtebetü Vehbe, 1965]) aslında Abdülcebbâr'ın öğrencisi Şeşdiv Mankdim'in (Ahmed İbn Ali Ebî Hâşim el-Kazvîni, öl. 1034) eseridir. Buna bk. D. Gimaret, “Les usul al-khamsa du Qadi Abd al-Jabbar et leurs commentaires,” *Annales Islamologiques* 15 (1979), 50.

Zeydiyye ve Mu'tezile arasındaki ilişkinin daha geniş bir değerlendirmesi için, bk. Peters, *God's Created Speech*, 7; W. Madelung, *Der Imam al-Qasim b. Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen* (Berlin: de Gruyter, 1965).

³⁸ Ebû İshâk İbrahim ibn Ali en-Nâsibî. Tevhîdî'deki referansa bk. *Mukâbasât* (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1970), 159 s.

büyük bir bilgiye ve içselleşmiş bir ahlâka sahip olduğunu gördü. Böylelikle onu kabul edilebilir buldu.³⁹

Çişümi, Abdülcebbâr'ın 360/970 yılında Rey'e ulaştığını bildirir.⁴⁰ Bununla birlikte, bu olayın daha doğru tarihlendirilmesi, muhtemelen İbnü'l-Esîr (öl. 1233) ve Abdülkerim er-Râfiî (öl. 1226)'nin *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvin* adlı eserinde 367/977 yılının Muharrem ayında olduğu şeklindeki tespitleridir.⁴¹ İbn Abbâd'ın bir mektubuna göre, bu (İbn Abbâd'ın) Abdülcebbâr'ı Rey⁴² ve Cibâl eyaleti çevresinin baş kadılığına atadığı yıldı.⁴³

Bu vesileyle Abdülcebbâr, İbn Abbâd tarafından bir törenle karşılandı, atanma emri şatafatlı bir belgeyle halka açık bir şekilde kayıt altına alındı.⁴⁴ Büveyhî hanedanlıklarının en önemli merkezlerinden birine *kâdi'l-kudât* atanması sebebiyle bu tür resmiyetler beklenebilir. Lâkin İbn Abbâd'ın, her ikisi de Ebû Abdullah el-Basrî'nin öğrencileri olduğundan dolayı, Abdülcebbâr'ı *kâdi'l-kudât* olarak atadığına inanmak için ciddi bir neden var.⁴⁵ (Abdülcebbâr) O'nun atanması, İbn Abbâd'ın Mu'tezile'yi yaymak adına harekete geçirdiği kamu kampanyasının bir parçasıydı. İbn Abbâd, "insanları *mezhebine* (Mu'tezile'ye) çağırarak bir adam" arıyordu. İbn Abbâd, elbette sadece bir vezir değildi. O aynı zamanda bir *mütekellim* ve Mu'tezililiği yaymak adına çeşitli eserler kaleme alan biriydi.⁴⁶

³⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 18: 32.

⁴⁰ Çişümi, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 366; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 112.

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 7: 380; Abdülkerim İbn Muhammad er-Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvin* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1408/1987), 4/3: 125.

⁴² Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 7: 380; Krş. Sübkî, *Tabakât*, 5: 97.

⁴³ Rey'den başka Kazvin, Sühreverd ve Kum da dâhildi. Bk. Sâhib b. Abbâd, *Resâil* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1366/1947), 42-46.

⁴⁴ Osman, *Qadi al-qudat*, 36.

⁴⁵ El-Basrî, ayrıca ona *eş-Şeyhu'l-Mürşid* diyen İbn Abbâd'ın hocasıdır. Bu esnada İbn Abbâd, el-Basrî'nin Mu'tezilî okulunun güçlü bir siyasi hâmisidir ki el-Basrî ondan *İmâdü'd-Dîn* olarak bahseder. Bk. Van Ess, "Ebû Abdullah el-Basrî", 12-14; Osman, *Qadi al-qudat*, 36.

⁴⁶ İbn Abbâd, *el-İbâne an mezheb ehli'l-'adl bi hucâci'l-Kur'ân ve'l-akl* ile *et-Tezkire fî'l-usûli'l-hamse* adlı eserinin yazarıdır. Bk. Pellat, "es-Sâhib İbn Abbâd", 103; Osman, "Sâhib basitçe sadece politik hedeflere hitap eden bir yönetici değildi,

Böylelikle İbn Abbâd ve Abdülcebbâr, aynı hoca ve aynı *mezhep* tarafından kaynaşmış oldu. Başlangıçta beklenebileceği gibi yakın bir ilişkiye sahip görünüyorlardı. Abdülcebbâr *el-Muğnî*'de sık sık İbn Abbâd'ın *meclislerine* katıldığını ve onun derslerindeki belagât ve *kelâm*'in yüksekliğinden duyduğu memnuniyeti dile getirir.⁴⁷ Atandıktan birkaç yıl sonra Büveyhî hükümdarı Müeyyidü'd-Devle (öl. 984) ve halife et-Tâî (öl. 1003) adına İbn Abbâd Abdülcebbâr'ı terfi ettirir ve yetki sahasını ele geçirilen yeni yerler üzerinde de genişletecektir. Bu vesileyle resmî tonda olsa da yine Kâdî'ya övgülerde bulundu:

Takvâ, onun dağı ve yoludur. Hakikat, onun menzili ve alâmetidir. Onun öğretilerinin (yani Mu'tezile) iyiliği hakkında hikmet sözlerini bildirdim. Onun bilgisinden bahsettim. Bundan dolayı, (Müeyyidü'd-Devle) Mü'minlerin sadık emiri (et-Tâî Lillah'ın) emriyle (Allah ona uzun ömürler versin) Abdülcebbâr'ın yetki sahasına önceden kendisine tahsis edilen bölgelerin yanı sıra Cürcân, Taberistan ve onların bağlı oldukları yerler eklemeyi uygun gördü.⁴⁸

Ona verilen yeni siyasî otorite sayesinde Abdülcebbâr, merhem ve gazyağı satın almak için yeterince ve hatta fazlasıyla servete sahip oldu. Artık bu yeterliydi, aslında et-Tevhîdî, Kâdî'nın diniyle âhireti kazanmadığını, daha ziyade "bu dünyayı yediği" değerlendirmesini yapabildi.⁴⁹ Siyasî ve ekonomik statüsünün yükselişte olduğu zamanda bir âlim olarak statüsü de yeni bir yükselişe geçiyordu. Hocası Abdullah el-Basrî 980'de vefat ettiğinde Abdülcebbâr, İslâm dünyasındaki en saygın Mu'tezilî âlim olarak kaldı.⁵⁰ Bu, şüphesiz ki kariyerinin zirve noktasıydı. Talebeler Abdülcebbâr'dan ders almak için uzak diyarlardan seyahat ediyorlardı. El-Cişumî tarafından kayıt altına alınan onun eser listesi,⁵¹ Mısır kadar batı ve Harezmi kadar

aynı zamanda Mu'tezilî ekolde mâhir biriydi" yorumunda bulunur. Ayrıca bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 34; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1: 413-14.

⁴⁷ Ebu'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fî ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, 20/1: 254.

⁴⁸ İbn Abbâd, *Resâil*, 34; krş. Râfîi, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvin*, 119.

⁴⁹ Tevhîdî, *el-İmtâ ve'l-muânese*, 1: 141.

⁵⁰ Osman, *Qadi al-qudat*, 43.

⁵¹ Çişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 368-69. Abdülcebbâr aynı zamanda İsfahân ve Asker-i Mükrem gibi şehirlere *Muğnî*'den bir şeyler öğretmek için seyahat etti: bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 26.

doğudan gelen metinleri içeriyor. Ayrıca el-Cişumî Abdülcebbâr'ın öylesine bir saygınlığa eriştiğinden bahseder ki, onun gut/(nikriz) hastalığına yakalandığı esnada meslektaşlarının onu yürürken acı çekmesin diye omuzlarında taşıdığını bildirir.⁵²

Eğer Abdülcebbâr böylesine önemli bir konumu dikkat çekici boyuttaki siyasî ittifak dalgasına dayandırdıysa, düşüşü de aynı derecede sert olacaktı. İbn Abbâd'ın 995'teki ölümünden sonra Abdülcebbâr'ın görünüşte cezbeden kariyeri daha kötüye doğru ciddi bir dönüş yaşadı. Büveyhî emiri Fahrü'd-Devle, onu kâdî'l-kudâtık görevinden aldı ve büyük servetini müsâdere etti.⁵³ Dahası Abdülcebbâr'ın dinî bir otorite olarak ünü yerle bir oldu. Hayatının son otuz yılında Rey, İsfahân ve Kazvin şehirlerinde ders verdiğinin dışında faaliyetlerine dair neredeyse hiçbir kayıt bulunmamaktadır.⁵⁴ Bu zaman zarfında Abdülcebbâr'ın nerede olduğunu gösteren tek hususi kayıt, 1019 yılında Muhammed İbn Ebi el-Hasan el-Adlî'nin onun öğrencisinden biri olduğu Kazvin'de bulunduğunu söyleyen er-Rafîi'den gelmektedir.⁵⁵ Bir müellif olarak ürettikleri de 995 yılındaki olaylardan sonra keskin bir şekilde itibar kaybetti. Günümüze kadar ulaşan tüm eserleri arasında bu tarihten sonra tamamlanmış gibi görünen tek eseri, biyografik sözlük niteliğindeki *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*'dir.⁵⁶

Abdülcebbâr, kaynakların çoğuna göre 1025 yılında vefat etti.⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî (öl. 1071), Abdülcebbâr'ın ölümünden hemen sonra Rey'de bulunduğunu bildirir: “Abdülcebbâr, Horasan'a yolculuğumda ben Rey'e girmeden önce vefat etti. 415 yılındaydı. Onun âhirete irtihalini senenin başları olarak tahmin ediyorum.”⁵⁸

⁵² Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 369.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 7: 472; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3: 387.

⁵⁴ Osman, *Qadi al-qudat*, 26.

⁵⁵ Râfîi, *et-Tedvin fi ahbâri Kazvin*, 125; Osman, *Qadi al-qudat*, 26.

⁵⁶ Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* (Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1393/1974). Madelung (sayfa 118'de) Abdülcebbâr'ın bu proje üzerinde 390/1000 ile 407/1017 yılları arasında çalıştığını tahmin etmektedir. Daha sonra Cişumî ve İbn Murtazâ da buna eklenenecektir.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, 8: 142, ve Safedî (*el-Vâfi*, 18: 31), 414 bilgisini veriyor (1023/4) İbnü'l-Murtazâ, (*Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 112)'de onun ölüm tarihi için 415 veya 416 sonucuna varıyor.

⁵⁸ Muharrem: bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdât*, 11: 116.

Râfiî'de aynı yıl olduğunu fakat Cemâziye'l-ülâ olarak isimlendirdiği beşinci ayda olduğunu söylüyor.⁵⁹ Hem Zehebî hem de Şâfiî tabakât yazarı Sübkî (öl. 1370) on birinci ay olan Zilkâde 415 veya Ocak-Şubat 1025 tarihlerini işaret ediyorlar. Sübkî buna Abdülcebbâr'ın Rey'de öldüğünü ve kendine ait bir yere gömüldüğünü de eklemektedir.⁶⁰

Abdülcebbâr'ın Düşüşü

Yeniden Abdülcebbâr'ın rahmet dilemeyi reddetmesi ve güçten düşmesi gibi spesifik meselelere, ki kaynaklara göre, birbiriyle doğrudan bağlantılı iki olaya dönüyorum. İbnü'l-Esir İbn Abbâd'ın ölümüyle ilgili rivayetinde, Fahrü'd-Devle'nin Abdülcebbâr'a karşı bu hareketini, rahmet dilemeyi (terahhüm) reddetmesinin doğrudan bir sonucu olarak değerlendiriyor:

(İbn Abbâd) öldüğünde, Abdülcebbâr: “Onu rahmet dilemeye layık biri olarak görmüyorum, çünkü tevbe etmeksizin öldü” dedi. Bunun üzerine Abdülcebbâr'ın (İbn Abbâd'a) yeterince sâdık olmadığı düşünüldü. Ardından Fahrü'd-Devle, Abdülcebbâr'ı tutukladı ve onu hapse attı.⁶¹

Ancak bu rivayete rağmen, bu iki olayın birbirine bu denli bağlı olmayabileceğini düşünmek için bir sebep var. Öncelikle Fahrü'd-Devle'nin İbn Abbâd'ın ölümünün ardından takındığı tavır ışığında Abdülcebbâr'ın tavrından incinmiş olabileceğini düşünmek zor görünüyor. Fahrü'd-Devle'nin İbn Abbâd'ın cenazesi evinde bulunduğu esnada mallarına el koymaya başladığı yaygın bir şekilde

⁵⁹ Râfiî, *et-Tedvin fi ahbâri Kazvin*, 125.

⁶⁰ Sübkî, *Tabakât*, 5: 97; Zehebî, *Siyer*, 17: 245; aynı yazar. *Tarîhu'l-İslâm*, yılları 410-20: 376. Bu tarih İbn Kâdi Şühbe tarafından kabul ediliyor, *Tabakât* 1: 184. Aynı zamanda bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 27.

⁶¹ Bu Abdülcebbâr'ın durumuyla ilgili İbnü'l-Esir tarafından aktarılan versiyondur. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7: 472 (yıl 385). Aşağıdaki bir dizi kaynak tarafından bu ifade tekrarlanmaktadır. Muhammed İbnü'l-Hüseyn Ebû Şucâ, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem* (Kahire: Matbaatü't-Temeddün, 1334/1916), 262; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3: 387; Yakut, *İrşâd* (Londra: Luzac, 1907-26), 2: 335; İbn Haldûn, *el-İber* (Beyrut: Daru'l-Kitâbü'l-Lübânî, 1958), 7/4: 995. İbn Abbâd'ın ölümü üzerine ayrıca bk. Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Ali, *Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyye, 1956-61), 2: 130-31.

nakledilmiştir.⁶² Bu bize, Fahrü'd-Devle'nin İbn Abbâd'la⁶³ ölüm döşeğindeki konuşması ve vezirin ölümünden sonraki aleni yasına dair rivayetlere bazı bakış açıları katıyor.⁶⁴

Fahrü'd-Devle, erkek kardeşi ve rakibi Müeyyidü'd-Devle ile yakın ilişkisinden dolayı “es-Sâhib” (arkadaş, yoldaş) adıyla bilinen İbn Abbâd'dan uzun zamandır şüphelenmekteydi. Müeyyidü'd-Devle,⁶⁵ (Fahrü'd-Devle'nin müttefikleri olan Ziyârilere ve Sâmânilere karşı bir sefer esnasında) 984'de öldüğünde, Fahrü'd-Devle, Rey'in kontrolünü de ele geçirerek durumu lehine çevirdi. Önemli bir zafer elde ettikten sonra, gücünü sağlamlaştırmak hususunda endişeliydi ve ölen kardeşiyle iş tutan herkese karşı harekete geçmeye başladı. Bilhassa İbn Abbâd'dan endişe duyuyordu.⁶⁶ Seâlibî'ye (öl. 1038) göre Fahrü'd-Devle, yalnızca İbn Abbâd'ın hatırı sayılır nüfuzunu dikkate

⁶² Bk. Ebü Muhammed Afîdüddin Abdullâh b. Es'ad b. Ali b. Süleymân el-Yemenî el-Yâfiî, *Mir'atü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân* (Beirut: Müessesetü'l-Alâmi li'l-Matbûât, (1390/1970), 4/3: 29; Ebü Şücâ, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem*, 262. Krş. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7: 472; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3: 387; Osman (*Qadi al-qudat*, 39-40) şöyle bildiriyor:

“...fe müsâderatü'l-kâdi lâ tahtemilü't-tefsîrallezi zekerahû ba'duhum ve hüve enne sebebehâ intikâmu Fahri'd-devleti minhu li ukûkihî ve ikârihi Cemil İbn-i Abbâdin iz enne Fahra'd-devleti bede'e bi müsâderati İbn-i Abbâdin, ve cessetuhu mâ tezâlû fi beytin...”

“فمصادرة القاضي لا تحتمل التفسير الذي ذكره بعضهم وهو أن سببها انتقام فخر الدولة منه لعوقه

واكاره جميل ابن عباد اذ ان فخر الدولة بدأ بمصادرة ابن عباد وجثته ما تزال في بيت”

“Kadının ceza veya tedbir olarak bir mala el koyması, izaha muhtemel bir mesele değildir. Bazıları bu (olaydaki) müsadere sebebinin, Fahrü'd-Devle'nin Cemil b. Abbâd'ı cezalandırmak için ondan intikam almak olduğunu söylediler. Nitekim Fahrü'd-Devle, İbn Abbâd'ı müsadere etti ve evde olduğu sürece mallarının kökünü kazıdı”

⁶³ Ebü Şücâ, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem*, 261.

⁶⁴ Vezir'in cenazesi bizzat Fahrü'd-Devle tarafından icrâ edilen bir devlet protokolüydü. Bk. Yâfiî, *Mir'atü'l-cenân*, 3: 29.

⁶⁵ Bu konuda bk. Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira* (Kahire: Vizâratü't-Takâtavü'l-İrşâdü'l-Kavmi, 1963), 9/4: 170. Krş. Pellat, “es-Sâhib İbn Abbâd” 99-100.

⁶⁶ Seâlibî, Fahrü'd-Devle'nin İbn Abbâd'ı *mezhebü'l-i'tizâl* [Mu'tezile mensubu] ve *neykü'r-ricâl* [erkeklerle cinsel münasebete giren biri olarak] suçladığını bildiriyor: Ebü Mansur Abdülmelik es-Seâlibî, *Yetimetü't-Dehr* (Kahire: Matbaâtü's-Sâvî, 1353/1934), 4/3: 179.

alarak geri çevirmek üzere vezirin istifasını istedi.⁶⁷ Yürüyen bir ilişki tesis edilmiş oldu.⁶⁸

İbn Abbâd on yıldan fazla bir süre sonra vefat ettiğinde, Fahrü'd-Devle'nin tepkisi büyük olasılıkla üzüntü değil rahatlığıydı. O, bunu kardeşiyle ilişkileri olanları o ana dek İbn Abbâd'ın uzun gölgesinde korunanları ortadan kaldırarak gücünü sağlamlaştırabileceği, belki de uzun zamandır beklenen an olarak görmüş olmalıdır. Böylece Fahrü'd-Devle'nin Abdülcebbâr'a karşı hareketi, bir anlamda yarım kalmış bir işin tamamlanması anlamına geliyordu. Bu görüş 11. yüzyıl veziri Ebû Şücâ (öl. 1095)'nın ifadesiyle desteklenmektedir; İbn Abbâd öldüğü zaman Fahrü'd-Devle sadece Abdülcebbâr'ı değil, aynı zamanda İbn Abbâd'ın mütteliklerinin *tümünü* de gözaltına aldı.⁶⁹

Fahrü'd-Devle'nin hareketinin önemli ekonomik gerekçeleri de vardı. Abdülcebbâr'ı iktidardan basit bir şekilde uzaklaştırmadı, onu elinde tuttu ve yalnızca büyük bir fidye ödenmesi şartıyla salıvermek üzere gözaltına aldı (*müsâdere*). Safedî ve Ebû Şücâ'ya göre Fahrü'd-Devle, Abdülcebbâr'a kâdî'nın bin adet Mısır elbisesi satarak topladığı 3 milyon dirhem gibi fahiş bir para cezası kesti.⁷⁰ Bu arada İbnü'l-Esîr ve İbn Haldûn (öl. 1406), Abdülcebbâr'ın Fahrü'd-Devle'ye ödeme yapmak için bin adet yabancı giysi (*tayalise*)⁷¹ ve bin adet saf yün cübbe sattığını bildirmektedir.⁷² (İbn Kesîr, fahiş tazminatı bin

⁶⁷ “Fahrü'd-Devle iktidara geldiğinde, ona şöyle söyleyerek “es-Sâhib'in” vezirlikten istifa etmesini istedi, “Bu durumda sen vezirlik mirasına ben de emirlik mirasına sahibim. Her birimiz kendisinininkini korumakla yükümlü” Seâlibî, *Yettmetü't-Dehr*, 3: 171.

⁶⁸ İbn Tağriberdî, Fahrü'd-Devle'nin, İbn Abbâd'ın yetkisini, kardeşi Müeyyidü'd-Devle'nin idaresi altındakinden daha fazlasıyla arttırdığını bildirdi: İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, 4: 170.

⁶⁹ Ebû Şücâ, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem*, 264.

⁷⁰ Bk. agy. 262; Yakût, *İrşâd*, 2: 335; Safedî, *el-Vâfi*, 18: 33; Fahrü'd-Devle'nin, Kâdî olarak Abdülcebbâr'ın Rey'deki yerine (Cürcânî'de bk. Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 380) Ebu'l-Hasan Ali İbn Abdülaziz el-Cürcânî'yi atadığına dair üç yorum (Ebû Şücâ, *Zeyli Tecâribü'l-Ümem*, 263) Osman, Fahrü'd-Devle'nin verdiği para cezasının aslında 3 milyon değil 3 bin dirhem olduğunu belirtiyor. Osman, *Qadi al-qudat*, 32. Ancak Ebû Şücâ'nın biyografisinin içeriği (Yakût ve Safedî ile uyumlu olarak), bu miktarın gerçekten 3 milyon dirhem olduğunu açıkça söylüyor.

⁷¹ Bu kavram için bk. E. Lane, *An Arabic-English Lexicon* (London: Williams and Norgate, 1863-93), 5: 1866-67.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7: 472; İbn Haldun, *el-İber*, 4: 995.

tayalise ve bin takım zırh olarak niteler, ancak onun olaylarla ilgili rivayeti diğerlerinden daha az güvenilirdir).⁷³

Bu arada Abdülcebbâr'ın bu miktarda parayı toplayabildiği gerçeği onun ne kadar zengin olduğunu gösteriyor. İbnü'l-Esîr, Abdülcebbâr'ın "en ahlâklı" kamu görevlisi olmadığına işaret eden bu zenginlik göstergesine bakarak Abdülcebbâr'ın İbn Abbâd'ı tevbe etmemekle itham etmesindeki ikiyüzlülüğüne şaşırılmaktadır. O, "[Abdülcebbâr] neden kendine dönüp bakmadı ve böylesi bir yekûnu alıp başkasına vermeden toplayıp durmaktan dolayı niçin pişmanlık duymadı?" diye merak eder.⁷⁴ Yakût (öl. 1229), fikrinde daha tahripkâr olmayı sürdürür: "(Abdülcebbâr) bir Müslümanın elinde bir çeyrek dinar yüzünden ebedî cehennem ateşine gideceğini iddia etti, fakat bu servetin tamamı yozlaşmış kadılığından geldi. O gerçek bir inkârcıdır".⁷⁵

Son olarak, *rahmet dileme* hadisesi meydana geldiği esnada, Fahrü'd-Devle'nin ciddi bir ekonomik fona hususen ihtiyacı olduğuna inanmak için sebep de bulunmaktadır. Zira İbn Abbâd'ın ölümünden hemen önce, Fahrü'd-Devle Sebüktegin (öl. 997) ve oğlu Mahmûd (Gazneli, öl. 1030) liderliğindeki Gazneli kuvvetlerine Rey'i istilâ etmemeleri için yüklü bir miktar haraç ödedi.⁷⁶ Böylece Abdülcebbâr'a karşı harekete geçmenin siyasî sâiklerine ekonomik baskılar da eklenmiş oldu.

Terahhüm Sorunu

Bütün bunlar iki ihtimali gösteriyor: Biri, *terahhüm* olayının hiç yaşanmadığı; Abdülcebbâr'a karşı hareketi meşrulaştırmak için Fahrü'd-Devle tarafından uydurulduğu veya ikincisi, bu hâdisenin gerçekten vukû bulduğu ve artık buna binaen Fahrü'd-Devle

⁷³ İbn Kesîr, amcası Fahrü'd-Devle'nin değil, Bahâü'd-Devle'nin Abdülcebbâr'a para cezası verdiğini naklediyor. Bk. Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *Kitâbü'l- Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 15/11: 313.

⁷⁴ Bu benim kullandığım İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'indeki (7: 472) versiyonunda "kendinle yüzleş" şeklinde görünür. *Tornberg* baskısının okuması (Leiden: E. J. Brill, 1851-76) daha tercihe şayandır: (Orada) "kendine bak".

⁷⁵ Yakût, *İrşâd*, 2: 335.

⁷⁶ Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7: 466-7.

tarafından hareketi için bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığıdır. Bu mesele tek bir sorunun cevabına dayanıyor: Abdülcebbâr'ın İbn Abbâd'a rahmet dilemeyi reddetmek için bir nedeni var mıydı?

Bu sorunun cevabı, İbnü'l-Esîr ve Yakût'un terahhüm olayı üzerine (daha önce alıntı yapılan) Abdülcebbâr'ın kitap kurdu ve dindâr bir âlimden daha fazlası olduğunu ileri süren gözlemlerinde yatar. Bu hadise ışığında her iki yazar da onu açgözlü -belli bir dereceye kadar- ikiyüzlü olarak görmektedir. Ne ilginçtir ki modern araştırmacılar nezdinde Abdülcebbâr'ın ahlâkı tartışılmazdır.⁷⁷ Abdülcebbâr'ın *terahhüm* olayındaki masumiyetini sorgulamaya istekli görünen tek araştırmacı, "çilekeş İbn Abbâd kendisine karşı bir tür centilmence tarz içerisinde davrandığı ve ölümü esnasındaki tavrı da hali hazırda ortaya konulan koruması altındaki [Abdülcebbâr'a] gösterdi" şeklinde açıklama yapan C. Pellat'dır.⁷⁸ Şaşırılmayacağımız üzere Pellat'ın yorumu, Abdülcebbâr değil İbn Abbâd hakkındaki bir makalesindedir. Biyografi -en azından bu olayda- menakıbnameye yönelmiştir.

Belki de şimdiye değin *terahhüm* olayının tam olarak anlaşılmasının nedeni de budur: Bu olay hakkındaki ileri sürülen açıklamalar, Abdülcebbâr'ın karakterini tam bir anlamayı yansıtamamaktadır.

Açıklama 1: Abdülcebbâr'a Kumpas Kuruldu

Osman, *terahhüm* olayını Abdülcebbâr ile İbn Abbâd arasındaki "ilişkinin berraklığını lekeleyen" tek şey olarak görüyor.⁷⁹ Madelung, Abdülcebbâr'ın rahmet niyazını dillendirmeyi reddetmesi ile alakalı rivayeti/*terahhüm*, "muhalif kaynaklara" nispet ederek daha da ileri gidiyor. Bu nedenle, kısa makalesinde uyduran kimseyi belirtmemesine rağmen rivayetin uydurulduğunu imâ ediyor. Ancak açık bir şekilde Fahrü'd-Devle baş şüpheli olacaktır. Abdülcebbâr'ın

⁷⁷ Buna örnek olarak, onun münzevilğini öne çıkaran ve zenginlik anlatılarını abartılı bulan Osman'a bk. Osman, *Qadi al-qudat*, 29-32.

⁷⁸ Pellat, "es-Sâhib İbn Abbâd", 103.

* Kavramın aslı Latince'dir. "argumentum e silentio"

⁷⁹ Osman, *Qadi al-qudat*, 37.

İbn Abbâd'a dua etmeyi reddetmesi olası bir tehdidi ortadan kaldırırken, Kârûn kadar zengin olmuş bir adamın servetine el koymak için sırf Fahrü'd-Devle tarafından uydurulmuş bir hikâye miydi?

Bu açıklama göz ardı edilemez ancak açık bir şekilde *sessiz bir argüman** gibi duruyor. *Terahhüm* hadisesine dair nakiller İslâmî kaynaklarda oldukça yaygındır ve fakat hiçbir yerde tarihsel gerçekliği sorgulanmamıştır.

Açıklama 2: Abdülcebbâr İbn Abbâd'ın Ahlâksızlığı Karşısında Çileden Çıktı

Abdülcebbâr, İbn Abbâd'a *terahhümü* reddetmenin bulunduğu sağlam konumunu ve işini riske attığını fark etmiş olmalıdır. Pekâlâ, hangi sebep risk almaya değebilirdi? Monnot, Abdülcebbâr'ın davranışını onun dinî ilkelerinin bir ifadesi olarak açıklıyor.⁸⁰ Abdülcebbâr, öylece rahat bir vicdanla İbn Abbâd için dua edemezdi, çünkü *terahhüm* yalnızca İslâm fikhını takip eden ve iyi Müslümanlar olarak ölen kimselere özgüdür. Monnot'un bu açıklamayı tasdik etmesi, İbn Abbâd'ın kişiliğine dair yaygın tasvirinin sonucudur. O bir zamanlar “edebiyatın zengin ve cömert koruyucusu”,⁸¹ Mu'tezile'nin siyasi müdafii, bayağı ve müstehcen şeylere meyilli, dindârlıktan uzak özgür-düşünen biriydi.⁸²

⁸⁰ Monnot, *Penseurs musulmans*, 17.

⁸¹ Hourani, *Islamic Rationalism*, 6. İbn Abbâd'ın meclisinde, Vezir'in, şiirlerde başarılarını ebedileştirmekten başka bir iş yapmayan, (Muhtemelen Tevhîdî'nin iddia ettiği gibi sayıları 500'ü bulmasa bile) çok sayıda şair bulunmaktaydı: Bk. Cahen, “İbn Abbâd”, 672. Bu esnada Seâlibî, Vezir'in Ramazan'da her akşam 1000'den fazla misafiri *iftar* yemeğinde nasıl ağırladığını anlatarak İbn Abbâd'ın misafirperverliğini övüyor. “Bu ayda onun yaptığı ibadetler, bağışlar ve ikramlar yılın geri kalanında yaptığından daha fazlaydı”: Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, 3: 174. İbn Abbâd, Kelâm, Arapça, Şiir (ana dili Farsça olmasına rağmen), Mühendislik, Tıp, Astronomi ve Mantık konusundaki bilgisiyle tanınıyordu: bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1: 414.

İbn Abbâd'ın en kâmil biyografisi, Yakût'ta bulunur. *Mücemü'l-Udebâ* (Beyrut: Daru İhyaü't-Türasü'l-Arabî, 1988), 20/6: 168-317. Ayrıca bk. Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, 3: 129 ss; Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam tarîhu'l-mülûk ve'l-Ümem* (Haydarabad: Dairatü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1359), 10/7: 179 ss.

⁸² J. E. Montgomery, “Büveyhîler, Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Haccâc ile birlikte özellikle 'müstehcenlik' anlamına gelen *şuh*'un İbn Abbâd'ın çıkarları etrafında kümelenen ve bunlardan beslenen hayatın ve toplumun daha kirli yönlerine

Bu tablo Ebû Hayyân Tevhîdî tarafından canlı renklerle boyanmıştır ki o, ikisi arasında bir çatışma, Tevhîdî hınç dolu biçimde işsiz bırakıncaya kadar Rey’de İbn Abbâd için çalışmaktaydı.⁸³ Tevhîdî daha sonra kitabının bir bölümünü⁸⁴ ve diğerlerinin de çoğunu⁸⁵ İbn Abbâd’ın karakterine saldırmaya adadı.⁸⁶ Vezirin dini hakkında soru sorulduğunda Tevhîdî, “Eylemlerindeki günahkârlığı ve düşüncesindeki sahtekârlığı dışında bir dini yoktu.” cevabını verdi.⁸⁷

Fakat yine de Abbâd’ın gayr-i ahlâkî veya din dışı yaşam tarzı *terahhüm* olayının elimizdeki rivayetlerinde asla açık açık ortaya konmuyor. Abdülcebbâr orada sadece *terahhüm* için dua etmeyeceğini bildiriyor, çünkü İbn Abbâd pişmanlığını izhâr edememişti. Öyleyse soru Abdülcebbâr’ın pişmanlık (*tevbe*) ile neyi kastettiğidir? Mu‘tezilî anlamı içerisinde (*tevbe*), eylem ve davranışla ilişkilidir, inanç veya *mezhep* ile alakalı değildir.⁸⁸ O vakit,

düşkün olmakla karakterize edilmiş çağın bir sloganı haline geldiğini belirtiyor. “Sukhf”, *Encyclopedia of Islamica* 2, 9: 803.

⁸³ 367/977’den itibaren (Tevhîdî) İbn Abbâd tarafından sekreter olarak vazifelendirildi. Bu durum da hiç şüphesiz önemli ölçüde kendi zor karakteri ve üstünlük duygusuna borçlu olduğu bir başarıdan başka bir şey değildir. (Örneğin, hocasının hacimli eserlerini kopyalarken “zamanını boşa harcamayı” reddetti) ve nihayet görevinden alındı. Ardından kendini kötü muamele görmüş hissetti: S. M. Stern, “Ebû Hayyân Tevhîdî”, *Encyclopedia of Islamica* 2, 1: 126. Krş. Pellat, “es-Sâhib İbn Abbâd”, 101.

⁸⁴ Tevhîdî, *el-İmtâ ve’l-Muâne*, 1: 19 ss.

⁸⁵ Tevhîdî’nin, *Mesâlibü’l-Vezîrayn* adlı eserine, bazen *Ahlâku’l-Vezîrayn* veya *Zemmü’l-Vezîrayn* olarak da atıfta bulunulur. Tevhîdî’nin risâlesi (Mesâlib) Rey’in iki vezirinin: İbn Abbâd ve Ebu’l-Fazl Muhammed İbnü’l-Amîd (öl. 970)’in kusurlarını bulmaya adanmıştır. Babasının ölümünden sonra vezarete geçen oğlu Ebu’l-Feth Ali İbnü’l-Amîd (öl. 976) ile karıştırılmamalıdır: Bk. C. Cahen, “İbnü’l-Amîd”, *Encyclopedia of Islamica* 2, 3: 703-704.

⁸⁶ Tevhîdî, İbn Abbâd’a “sıklıkla kötü yöne sapan ölçsüz bir gurur ve kendisini yaptığı her şeyle garip bir şekilde çokça gururlanmasına başkasının yaptıklarını da küçümsemeye meyletmesine sebep olan üstünlük duygusu” nispet eder. Bu onu “sert, çabuk öfkelenen, kıskanç ve biraz saf bir karakterden” bahsetmez. Bk. Pellat, “es-Sâhib İbn Abbâd”, 101.

⁸⁷ İbnü’l-Hacer, *Lisânü’l-Mizân*, 1: 415’ten alındığında. Aynı pasajda İbnü’l-Hacer, İbn Abbâd’a neden namaz kılmadığının sorulduğu bir konuşmayı kaydeder. İbn Abbâd şöyle cevap verir: “Eğer namaz kılsaydım, o zaman bir peygamber olurum”.

⁸⁸ F. Griffel şu şekilde yazmıştır, “Abdülcebbâr”, “hiçbir Müslüman inançsız olduğu için yargılanmıyor, çünkü herkesin inancında yanlışlıklar olur. Bu hoşgörü, gelenekçiler arasında en keskin rakipler için bile geçerlidir”: F. Griffel,

Abdülcebbâr, İbn Abbâd'ın İslâmî olmayan bazı davranışlarından mı rahatsız oldu? Vezîr'i Kur'an'daki ahlâkî umde (el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehî ani'l-münker, Mu'tezile'nin temel prensiplerinden biri) ile tartıp, onu yetersiz mi buldu?

Eğer durum böyleyse, niçin Abdülcebbâr, *kâdî'l-kudât*lık görevini ve daha sonraki terfiyi kabul ettiğinde, İbn Abbâd'ın davranışını neden fazlasıyla saygısız bulmadı (veya en azından neden dindârlık duyarlılıklarına kulak vermedi)? Niçin İbn Abbâd'ın ölümünden sonra aniden böyle kaygılara sahip oldu? Daha da problemli olanı: Bu teori, İbn Abbâd'ın gösterişli bir şekilde aleni tevbe ettiğine dair rivayetlerle nasıl bağdaşabilir ki? Örneğin İbnü'l-Cevzî, İbn Abbâd'ın ömrünün son demlerinde meclisini nasıl bir araya getirdiğini ve orada "Allah'ı ve sizi şahit tutuyorum ki günahlarımdan tevbe ettim" diye ilan ettiğini anlatıyor. Üstelik İbn Abbâd'ın belli bir evi "Pişmanlık/Tevbe Evi" olarak vakfettiğini bildiriyor.⁸⁹ Bu rivayet, "Tevbe/Pişmanlık evini" İbn Abbâd'ın kendi mülkü üstünde bir yapı olarak tasvîr eden İbn Kesîr tarafından da tekrarlanmaktadır. İbn Kesîr ayrıca, İbn Abbâd'ın ulemaya, tevbesinin geçerliliğini tasdik eden bir belge imzalattığından bahseder.⁹⁰ O gün orada hazır bulunan tüm âlimlerin içinde sadece bir kişinin isminden bahsediyor: Kâdî Abdülcebbâr.

Açıklama 3: Abdülcebbâr Bir Şii İçin Dua Etmeyi Reddetti

İbn Hacer, Abdülcebbâr'ın *terahhüm*ü neden ifşâ etmediğine yönelik tamamen farklı bir açıklama yapar: İbn Abbâd'ın Şia'ya müntesip olması. O, Kâdî Abdülcebbâr'ın (İbn Abbâd) için niçin dua etmesiyle ilgili olarak, "Bu Râfîzî için nasıl dua edeceğimi bilmiyorum" dediğini aktarmaktadır.⁹¹

Apostasie und Toleranz im Islam (Leiden: E. J. Brill, 2000), 157. Ayrıca bk. Griffel, Hanbelî âlimlere göre *istitâbe*'yi (tevbe çağrısı) tartışması için ayrıca bk. (agy. 145 ss.), ve *mezhebin* değil, fiillerin önemli olduğu şeklindeki Mu'tezilî "titiz ahlâk" "rigorose Moralismus" krş. (agy. 161 ss.)

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 180.

⁹⁰ İbn Kesîr, *Kitâbü'l-bidâye ve'n-nihâye* (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 15/11: 315.

⁹¹ İbnü'l-Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1: 416.

Râfızî, genellikle ilk Şiiler (yani Ali taraftarları) veya İmâmî-Şiiler için kullanılan bir terimdir ancak Zeydî-Şiiler ile de özel bağlantısı vardır.⁹² Başka bir yerde İbn Hacer, İbn Abbâd'ı, İbn Nedîm'in yaptığı gibi Zeydî olarak gösterir.⁹³ O halde eğer İbn Abbâd'ın Zeydî olduğu doğru ise, bu Abdülcebbâr'ın ona *terahhümü* geri çevirmesine neden olmuş olabilir mi?

Aslında bu pek mümkün görünmüyor. Çünkü Abdülcebbâr, Mu'tezilî selefi Câhız'ın yaptığı gibi bir Şii karşıtlığı ününe sahip değildi. Aksine, Mu'tezilî hocası Ebû Abdullah el-Basrî'nin çizgisinde, belli başlı Şii görüşlere eğilimli olduğu biliniyordu.⁹⁴ Doğrusu İbn Teymiyye (öl. 1328), Abdülcebbâr'ı *Şiiliğe Meyilli Mu'tezilî*⁹⁵ olarak isimlendirir. Çünkü Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den sonra (Ebû Bekr, Ömer ve Osman'dan ziyade) en faziletli kişi olarak görmektedir. Dahası Abdülcebbâr öğrencileri arasında çok sayıda Şii ve özellikle Zeydî-Şiileri saymıştır.⁹⁶ Önemli bir not düşmek gerekirse; Abdülcebbâr'ın muhalif Müslümanların görüşlerine karşı reddiye yazmasına rağmen aynı zamanda oldukça kapsayıcı ve kucaklayıcı bir Müslüman tanımı yaptı, F. Griffel tarafından dikkat çekilen noktada

⁹² Terimin kökeni bazen, "Zeydiyye'nin beşinci imamı ve isim babası olan Zeyd İbn Ali'nin Ebübekir ve Ömer'i reddetmesine (*rafaza*) (ya da bu doktrin ile uyuşmayan bazı Küfeli müntesiplerin Zeyd'i reddetmesine (*rafazahu*)" atfedilir: Bk. E. Kohlberg, "el-Râfızâ", *Encyclopedia of Islamica* 2, 8: 386.

⁹³ İbnü'l-Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 1: 414. Ayrıca bk. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 150; Pellat, "es-Sâhib İbn Abbâd", 102, 104; Cahen, "İbn Abbâd", 672; Peters, *God's Created Speech*, 7.

⁹⁴ Bk. Kraemer, *Humanism*, 178.

⁹⁵ Bk. Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Mecmû'ü'l-fetavâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 37/35: 129.

⁹⁶ Abdülcebbâr'ın Zeydî öğrencileri arasında Ahmed İbn Ebî Hâşim el-Kazvîni (öl. 1034), İsmail İbn Abdullah Ebu'l-Kasım el-Bustî (öl. 1029) ve Müeyyed-billah Ahmed İbn el-Hüseyn (öl. 1021), el-Bustî'nin daha sonra Abdülcebbâr'ın muhalifi olacak olan bir hocası bulunmaktadır. Abdülcebbâr'ın İmâmî öğrencileri arasında Şerîf el-Murtazâ Ali ibn el-Hüseyn el-Mûsavî (öl. 1045) bulunur. Bk. Zehebi, *Siyer*, 17: 245; agy. *Tarihu'l-İslâm*, yıllar. 401-20: 376; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 124; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarabad: Matbaatü Meclis-i Dâiratü'l-Maârif, ts.), 10/1: 211; Osman, *Qadi al-qudat*, 50 ss; Sezgin, *Geschichte*, 1: 626.

burasıdır.⁹⁷ O, bir Şii'yi asla Allah'ın rahmetine lâyık olmayan bir mürted olarak görmezdi.

Abdülcebbar'ın idarecilerinin, Büveyhilerin Şii olması, bu durumda kendisinin de açık bir şekilde Şia karşıtı bir açıklama yapmaya istekli olacağı hususunu daha zayıf bir ihtimal haline getirmektedir. İbn Hacer'in rivayetinin açıklaması onun kendi ön yargılarında yatıyor olabilir. Kendisi Mu'tezile ya da Şia'ya hiç de dost değildi, bu imayla her ikisini de kötü göstermeyi başarmıştır.

Yeni Bir Açıklama

İbn Abbâd'ın bir zamanlar ilim hamisi ve bir hazcı şeklindeki ününden bahsetmişim. Ayrıca bulaştığı birçok kavga ve sorunla tanınıyordu. İbn Abbâd, iki farklı hükümdarla birlikte neredeyse yirmi yıl boyunca vezirlik görevini sürdüren zeki, pimpirikli ve kurnaz bir adamdı. Büveyhî hanedanlığının fırtınalı dünyalarında, bu iş zaten yalnızca *hilm* sahibi olmayla gerçekleştirilebilecek bir iş değildi. İbn Abbâd'ın tartışmacı bir yanı olduğu, Tevhîdî'den daha az sivri dilli olmadığı ve kavga etmeye hiç de yabancı olmadığı eserlerinde günümüze kadar ulaşan çok sayıda politik şiirden açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu kavgalarından biri, muhalifini öldükten sonra bile lanetlemesine yol açtı, lanetlediği kişiyle ilgili bir ifadede şöyle söyler:

“Horasan'dan gelen bir elçiyi sorguladım: Şairiniz Harizmî'nin öldüğü doğru mu?

O dedi ki, “Evet”.

“Mezar taşı üzerine yakıyla yazılsın; Allah tüm böyle nankör zavallılara lanet etsin” dedim.⁹⁸

Abdülcebbar, İbn Abbâd'ın ölümünü duyunca da benzer bir sahne oluşmuş olabilir mi? Abdülcebbar, vezirin muhaliflerinden bir diğeri

⁹⁷ “Dies unterschiedliche Literaturgenre bedingt, das abweichende Glaubensgruppen in Abdalgabbars Summa [al-Mughni] anders als in al-Malatis Buch der Ermahnungen nicht als Unglaubige oder Apostaten verurteilt werden” / “Bu farklı edebî tür, Abdülcebbar'ın *el-Muğni* adlı eserinde, Mâlâtî'nin *et-Tenbîh* adlı kitabının aksine, sapkın inanç gruplarının/firkaların kâfir veya mürted olarak kınanmadığı anlamına gelmektedir”. Griffel, *Apostasie*, 153.

⁹⁸ İbn Abbâd, *Divân* (Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1394/1974), 285. Kendisinden tercüme Pellat, “es-Sâhib İbn Abbâd”, 100.

miydi? İbn Abbâd'ın Harizmî'ye yaptığı gibi o da İbn Abbâd'a karşı kişisel bir husumet mi taşıyordu? İbn Abbâd ile Abdülcebbâr, sadece patron ve müşteri, vezir ve kadı değil de aynı zamanda rakipler miydi?

Bu öneri, İbn Abbâd'ın Abdülcebbâr'ı desteklediği rivayetleriyle çelişiyor gibi görünüyor. Örneğin daha önce İbn Abbâd'ın Abdülcebbâr'a; kadılığa atanması, *Muğni* adlı eserini tamamlaması ve Rey'de terfî etmesi üzerine methiyelerde bulunduğu durumlardan bahsettim. Bu iyi niyet göstergeleri Mu'tezilî biyografi yazarı Cişumî tarafından da destekleniyor, (o) şöyle diyor: “es-Sâhib onun hakkında şunları söyledi: O, ülkenin en erdemli insanlarından biridir”. Hatta bir keresinde de şöyle dedi: “O, ülkenin en zeki insanlarından biridir”.⁹⁹

Yine İbn Abbâd'dan alıntıladığımız diğer ifadeler de bu övgüyü niteliyor. Onlar, İbn Abbâd'ın cüretkâr ifadelerinin, ilişkilerinin kötüye gitmeden önce yapıldığını ya da resmî bir bağlamda yapıldığını ve İbn Abbâd'ın Abdülcebbâr hakkındaki gerçek fikirlerini yansıtmadığını öne sürmektedir. Cişumî'deki Abdülcebbâr'ın biyografisi, her şeyden önce Mu'tezile'ye dair bir tabakât sözlüğünün bir parçasıdır.¹⁰⁰ Cişumî, Mu'tezile'ye övgülerle dolu çalışmasında, büyük Mu'tezile veziri ile büyük Mu'tezile kadısı arasındaki ilişkiyi en dostane terimlerle resmetmeye çalışmayacak mı?

Tevhîdî gibi diğer kaynaklara baktığımızda farklı bir tablo odağa gelmektedir. Tevhîdî, İbn Abbâd'ın muhaliflerinden biriydi ve yazıları inkâr edilemez derecede polemikliydi. Yine de o, Rey'de İbn Abbâd tarafından bir kâtip olarak görevlendirildiğinde İbn Abbâd ile Abdülcebbâr'ın ilişkisinin ilk elden de (o) tanıdığıydı. Diğer şeylerin arasında Tevhîdî, 980 yılında (İbn Abbâd'ın Abdülcebbâr'ın *Muğni*'sini övdüğü yıl) İbn Abbâd'ın alenen Abdülcebbâr'ı (çok ağır ifadelerle) aşağıladığında onun meclisinde hazır bulunduğunu iddia

⁹⁹ Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 366; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 112.

¹⁰⁰ Abdülcebbâr'ın Mu'tezilesi kuşağından bahseden Cişumî: “Bunlardan erdemde ilk ve en önemlisi Abdülcebbâr'dır ve o, ekolün şeyhlerinden ve âlimlerinden kendisine ihtilaf olmaksızın o zamana kadar otorite ismiydi” demektedir. Cişumî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*, 365.

ediyor.¹⁰¹ Tevhîdî'ye göre, İbn Abbâd bu vesileyle Abdülcebbâr'a aşağıdaki şekilde hitap etti:

Ey Kâdî! Halin, vaktin ve ruhun nasıl? Boş zamanın ve günlük yaşantın nasıl gidiyor? Celselerin ve çalışmaların ne âlemde? (Duruşmaya gelenleri) Karalamaların ve (duruşmalarındaki insanlardan kalan) kulak çınlamaların nasıl? Saldırganlığın ve (adam) ezmelerin nasıl gidiyor? Et parçalayıp dövmelerin* nasıl gidiyor?

Tevhîdî şöyle devam eder:

Hali hazırda (İbn Abbâd), gözü dönmüş tahrikleri (*tehayyüc*)^{102*} ve ihtirasının yanı sıra büyük kibir ve densizliğinden dolayı kendini zar zor durdurabilirdi. Bu arada [Abdülcebbâr] Hemedânî ise, bir kedinin pençeleri arasında kalan minik ve korkak bir fare gibiydi. Her nefesinde daha da aşağılanmış daha da önemsizleşmişti. Bunların olmasının nedeni onun [İbn Abbâd'ın] saraydaki kibri, ancak ruhundaki ahlâkî düşüklüktü.¹⁰³

Eğer Tevhîdî'nin aktardıkları doğruysa, bu saldırı Abdülcebbâr'ın İbn Abbâd'a kin duyarak ayrılması için yeterli olmaz mı? (Tevhîdî'nin) Rivayeti tam olarak doğru olmasa da en azından ikili arasında bir tür düşmanlık olduğunu öne sürmektedir. Tevhîdî'nin bu iddiası, kendisinden daha ılımlı ve ilmî bir tarihçi olan Safedî'nin rivayeti

¹⁰¹ Bk. Tevhîdî, *Mesâlibü'l-Vezîrayn*, 66.

* Yazarın kullandığı 'Pound of meat' kelimesi argoda müstehcen anlamlarda kullanılmaktadır. Bilgi için bk. <https://www.urbandictionary.com>. Buradaki anlamla bağlam ilişkisine bakıldığında Tevhîdî, İbn Abbâd'ın Abdülcebbâr'ı herkesin içinde yenilir yutulur cinsten olmayan hatta müstehcen ve küçük düşürücü ifadelerle tahkir ettiğini ortaya koymaktadır.

¹⁰² Bu kavram, açık bir şekilde cinsel içerikli çağrışımlarda bulunuyor.

* Yazar "tahayyujuhu" yani *tehayyüc* kelimesiyle ne ifade etmek istediğini ilgili cümledeki bilgilerin aynısını başka bir eserinde de kullanarak göstermektedir. Söz gelimi diğer kullandığı eserinde (emotional and sexual) diye kelimenin iki anlamını da işaret ederken burada geçtiği haliyle sadece (sexual) anlamında olduğunu özellikle belirtiyor. (Emotional) şeklinde kullandığını bilhassa belirtmiş olsaydı muhtemelen; "insanları ezerek kendini tatmin etmek" gibi bir anlama gelebilirdi. Zikrettiğimiz esere bakmak için; Gabriel Said Reynolds, *A Muslim Theologian in the Sectarian Milieu: 'Abd Al-Jabbar and the Critique of Christian Origins* (Leiden: Brill, 2004), 56.

¹⁰³ Tevhîdî, *Mesâlibü'l-Vezîrayn*, 68.

tarafından da doğrulandı.¹⁰⁴ Safedî bu rekabetin, Abdülcebbâr'ın İbn Abbâd'a *terahhüm* telaffuz etmeyi reddetmesinin arka planında yatan sebep olduğunu savunmaktadır:

(Abdülcebbâr) başkalarının imtiyazları (hakları) hususunda dikkat eksikliğiyle tanımlanıyordu. Bunun birincil sebebi, başlangıçta Sâhib'e kitaplarının başlığında "onun görevlisi, temsilcisi ve koruması, Abdülcebbâr" yazmasıydı. Fakat İbn Abbâd ile olan durumunu gördüğünde, (İbn Abbâd) imtiyazını nasıl algıladığını ve ona nasıl cevap verdiğini (görünce), "hizmetkârı, temsilcisi ve koruması" diye yazmaya başladı. Bundan dolayı İbn Abbâd meclistekilere şöyle dedi: (Artık) "Abdülcebbâr'ın aramızdaki yeri artmıştır. O isminin geri kalanını bırakarak "Yüce/Ulu" Cabbâr adıyla kitaplarını çıkarmaya başladı".

Böylece Sâhib öldüğünde Abdülcebbâr: "Tevbesini açıkça göstermediği (*lem yuzhir tevbetehu*) için onun üzerine rahmet niyazını söylemeyeceğim." dedi. İnsanlar bunun için Abdülcebbâr'a iftira attı ve İbn Abbâd'ın kendisi için yaptığı iyiliklerden sonra ona kızdılar.¹⁰⁵

Safedî'ye göre, Abdülcebbâr İbn Abbâd'ın ismini kitaplarına eklemeyi bıraktı ki İbn Abbâd bunu bir küstahlık eylemi olarak gördü. Dahası İbn Abbâd Abdülcebbâr'ın küfre düştüğünü ileri sürmektedir. "O, Cebbâr'ın [yani Allah'ın] kulu, *abdülcebbâr* olduğunu unuttu ve kendisini yalnızca (ilâhî isimlerden biri olan) *el-Cebbâr* olarak düşünmeye başladı. Bu hafif bir suçlama değildir.

Böylelikle Safedî, Vezir ile Kâdî arasındaki (düşmanlık boyutundaki) rekabeti doğrudan *terahhüm* olayıyla irtibatlandırıyor. Buradaki şahitliği iki kat önemlidir, çünkü (bu bilgiler) Tevhîdî'nin rivayetlerine de meşruyet kazandırıyor. 14. yüzyılın Şamlı bir tarihçisi olan Safedî, Tevhîdî'nin İbn Abbâd ve çevresine duyduğu ön yargıların hiçbirine sahip değildi. Bu temele dayanarak bakıldığında, Abdülcebbâr'ın Vezir'in çapkınlıkla (hovardalıkla) dolu yaşam tarzına

¹⁰⁴ Onun çok sayıdaki çalışması muazzam bir bilgi çeşitliliği sunuyor. Bu çalışmalar değişmez bir şekilde öğretici ve sürekli biçimde zevklidir. Üstelik onlar sağlam ilmi yöntemlerle ve tüm görünüşleriyle iyi bir özgünlük ölçüsü ile karakterize edilirler. F. Rosenthal, "el-Safedî, Selâhaddîn", *Encyclopedia of Islamica* 2, 8: 759.

¹⁰⁵ Safedî, *el-Vaft*, 18: 33.

yönelik ahlâkî öfkesi ya da Şiilere olan ön yargısının değil, İbn Abbâd'la rekabetinin, *terahhüm* olayının ardında yattığı ortaya çıkıyor.

Sonuç

Abdülcebbâr'ın Fahrü'd-Devle tarafından görevden alınması ve sınırlandırılması onun birçok yönden trajik çöküşüydü. Görünen o ki makâmı ve servetini kaybeden Abdülcebbâr ilmî ününü de kaybetti. Bu andan itibaren neredeyse kaynaklardan kaybolmaktadır. Pekâlâ böylesine şiddetli bir düşüşün altında ne yattığı? Mevcut kaynaklar bu düşüşten Abdülcebbâr'ın kendisinin sorumlu olduğunu öne sürüyor. İbn Abbâd'a *terahhümü* gururla reddetmesi, vezirine hakarettten öfkelenen bir emir olan Fahrü'd-Devle'yi kışkırttı.

Ancak bu çalışma, Abdülcebbâr'ın düşüşüyle *terahhüm* olayının arasında oldukça yüzeysel bir ilişki olduğunu öne sürüyor. Kâdî'nin el çektilmesi, on yıldan daha önce 984'te, Rey'de Fahrü'd-Devle'nin iktidara gelmesiyle belirlenmişti aslında. İbn Abbâd'ın ölümü Abdülcebbâr'ın kaçınılmaz çöküşü için artık zamanın geldiği anlamına geliyordu. Şayet Fahrü'd-Devle'nin, erkek kardeşi ve rakibi ile çok yakın bağlantısı olan bir kadıyı ortadan kaldırma hususunda herhangi bir şüphesi varsa, bunlar muhtemelen Gaznelilerden aldığı pahalı barışın doğurduğu fon yaratma ihtiyacı nedeniyle ortadan kayboldular. Abdülcebbâr'ın görevden alınmasının kaçınılmaz olduğunu ve bunun gerçekleştirilmesinin İbn Abbâd'ın ölümünden hemen sonra adeta süvari hızında yapıldığını fark etmesi pek mümkün değildir. Çünkü kaybedecek hiçbir şeyi yoktu.

Bu çalışmanın ilk sonucu, Abdülcebbâr'ın düşme sebebinin *terahhüm* olayından değil, daha ziyade Büveyhî idaresinin siyasi manevralarından kaynaklandığıdır. Bu meyanda, Abdülcebbâr'ın kariyerinin siyasetle ne kadar iç içe geçtiği açıktır: O, siyasi bağlantıları sayesinde parlamıştı ve yine bu bağlantılar kaybolduğunda da söndü.

Oysaki bu çalışmanın sonuçları hiçbir şekilde *terahhüm* olayının etki-değerini ortadan kaldırmamaktadır. Zira bu olayın analiziyle yeni bir Abdülcebbâr imajı merceğe gelmiş olmaktadır. Abdülcebbâr,

İbn Abbâd'a merhamet beyanını ahlâkî hassasiyetten dolayı reddetmedi veya Şii karşıtı bir ön yargıya sahip olduğu için de reddetmedi, daha ziyade Vezir ile uzun zamandır devam eden rekabetinden dolayı idi. Tevhîdî ve Safedî'den gelen rivayetler, ikisinin en yakın 980'den itibaren açık rekâbet içinde olduklarını öne sürüyor. Tevhîdî, İbnü'l-Esir ve Yâkût'dan gelen diğer rivayetler, Abdülcebbâr'ın kendi gücünü arttırmak ve kendini zenginleştirmek için *Kâdi'l-Kudâtık* koltuğunu kullandığını öne sürüyor.

Abdülcebbâr açık bir şekilde ilim ehli bir kelâmcıydı veyahut ahlâklı bir kadydı. Aynı zamanda Büveyhî iktidarındaki Rey şehrinde güç mücadelelerinin ortasında kendi veziriyle rekâbet halindeki hırslı bir kamu görevlisi olan politik bir şahsiyetti. Bu arada ahlâkî tutumu hiçbir şekilde kınamanın ötesine geçmedi. Kâdi, görev yaptığı mahkemelerindeki insanların fakirliklerinin, mağduriyetlerinin (bir zamanlar olduğu gibi) kendi fakirliğini ona devamlı surette hatırlatmış olmasına rağmen inanılmaz derecede zenginleşti. Bu yüzden Abdülcebbâr'ın karakteri sanılandan daha karmaşıktır. O, bu çalışmadan bakıldığında daha masum olsa da çok daha entrikacı ve tarihî bir şahıs olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *El-Muğnî fî ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. 20 cilt. Thk. Hıdır Muhammed Nebhâ. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1971.

Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Kâdi'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *Fadlû'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1974.

Brockelmann, C. *Geschichte der arabischen Literatur*. Leiden: E. J. Brill, 1937-1942.

Cahen, C. "Ibn 'Abbad". *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Cahen, C. "Ibn al'Amid". *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Çișumî, Ebû Sa'd el-Beyhakî. *Şerhu'l Uyûni'l-Mesâ'il*. Nşr. Fuad Seyyid. Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1974.

Ebû Şücâ, Muhammed İbnü'l-Hüseyin. *Zeyl-i Tecâribü'l-Ümem*. Kahire: Matbaatü't-Temeddün, 1916.

Ebu'l Fidâ, İsmail İbn Ali. *Muhtasaru fî ahbari'l-beşer*. Kahire: Matbaatü'l-Hüseyniyye, 1956-1961.

Gimaret, D. "Les usul al-khamsa du Qadi Abd al-Jabbar et leurs commentaires". *Annales Islamologiques* 15 (1979).

Griffel, F. *Apostasie und Toleranz im Islam*. Leiden: E. J. Brill, 2000.

Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Tarihu Bağdât*. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.

Hourani, H. G. *Islamic Rationalism: The Ethics of 'Abd al-Jabbar*. Oxford: Clarendon Press, 1971.

İbn Abbâd, Sâhib. *Resâ'il*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.

İbn Abbâd, Sâhib. *Dîvân*. Bağdât: Matbaatü'l-Maârif, 1974.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *el-İber*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-Lübnânî, 1958.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Kitâbü Surati'l-ard*. Leiden: E. J. Brill, 1938.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkı eş-Şâfî. *Kitâbü'l-bidâye ve'n-nihâye*. 15 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*. 18 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ et-Türâsü'l-Arabî, 1997.

İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Fihrist*. ed. Teceddüd. Tahran: Dâru'l-Mâsira, 1988.

İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-Zâhira*. 9 cilt. Kahire: Vizârâtü'l-Tâkata ve'l-İrşâdü'l-Kavmî, 1963.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *el-Mecmûu fetevâ*. 37 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

İbnü'l Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam tarihu'l-mülûk ve'l-ümem*. 10 cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Maârifü'l-Osmaniyye, 1359.

İbnü'l Hacer, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizan*. 6 cilt. Haydarabad: Matbaatü Meclisü Dâiratü'l-Maârif, 1329-1331.

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-tarih*. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.

İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1961.

Kohlberg, E. "al-Rafida". *Encyclopedia of Islamica* 2. Leiden: Brill, 2009.

Kraemer, J. *Humanism in the Renaissance of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1992.

Lane, E. *An Arabic-English Lexicon*. London: Williams and Norgate, 1863-1893.

Le Strange, G. *Lands of the Eastern Caliphate*. London: Frank Cass, 1966.

Madelung, W. *Der Imam al-Qasim b. Ibrahim und die Glaubenslehre der Zaiditen*. Berlin: de Gruyter, 1965.

Madelung, W. "Abd al-Jabbar", *Encyclopaedia Iranica*. ed. Ehsan Yarshater. London: Routledge, 1982.

Monnot, G. *Penseurs musulmans et religions Iraniennes*. Paris: J. Vrin, 1974.

Montgomery, J. E. "Sukhf", *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Osman, Abdülkerim. *Qadi al-qudat*. Beyrut: Darü'l-Arabiyye, 1967.

Pellat, C. "al-Sahib Ibn 'Abbad". *Abbasid Belles-Lettres*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Peters, J. R. T. M. *God's Created Speech*. Leiden: E. J. Brill, 1976.

Rafii, Abdülkerim İbn Muhammed. *et-Tedvîn fi ahbâri Kazvîn*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1987.

Rosenthal, F. "al-Safadi, Salah al-Din". *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Safedi, Selahaddin. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Stuttgart: Franz Steiner, 1988.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. 10 cilt. Haydarabad: Matbaatü Meclisü Dairatü'l-Maârif, ts.

Sezgin, F. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. 12 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1967-2000.

Stern, S. M. *Encyclopaedia of Islam*, new ed. 11 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1954.

Stern, S. M. "Abu Hayyan al-Tawhidi". *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Sübki, Tacüddin. *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*. Kahire: Matbaatü İsa el-Halebi, 1964-1976.

Şühbe, İbn Kâdi Ebu's-Sıdk Takıyyüddin Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşki. *Tabakâtü'l-fukahâ eş-Şafiiyye*. 4 cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik. *Yetîmetü'd-dehr*. 4 cilt. Kahire: Matbaatü's-Sâvî, 1934.

Tevhidî. Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî, *el-İmtâ' ve'l-muânese*. 3 cilt. Kahire: Matbaatü Lecnatü'-Te'lif, 1939.

Tevhîdî. Ebû Hayyân, *Mesâlibü'l-Vezîrayn-Ahlâku'l-Vezîrayn*. Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1961.

Tevhîdî. Ebû Hayyân, *Mukâbasât*. Bağdât: Matbaatü'l-İrşâd, 1970.

Van Ess, J. *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*. 6 cilt. Berlin: Walter de Gruyter, 1991-1997.

Van Ess, J. "Abu 'Abdallah al-Basri". *Encyclopedia of Islamica 2*. Leiden: Brill, 2009.

Yâfiî, Ebû Muhammed Afifüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakẓân fı ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Âlâmi li'l-Matbûât, 1970.

Yakût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *İrşâd*. London: Luzac, 1907-1926.

Yakût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-udebâ*. 20 cilt. Beyrut: Dâru İhyâü't-Türâsü'l-Arabî, 1988.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Tarihu'l-İslam*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l'Arabî, 1988.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmin-nübelâ'*. 28 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.